

**TERGOV FAOLIYATIDA INSON HUQUQLARI KAFOLATLARINING
O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**

IIV Malaka oshirish instituti yuridik fanlar kafedrası o'qituvchisi, kapitan

XAMRAYEV JASUR QUDRAT O'G'LI

Annotatsiya. Maqolada surishtiruvchi va tergovchilar tomonidan ayblanuvchining aybsizligi prezumpsiyasi prinsipining umumiy qoidalari tergovchining kasbiy huquqiy ongi bilan bog'liqligi, shuningdek tergov harakatlarini amalga oshirish jarayonida tergovchining kasbiy huquqiy ongining buzilishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, mavjud muammolar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: aybsizlik prezumpsiyasi, huquqiy xabardorlik, tergovchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi.

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь общих положений принципа презумпции невиновности обвиняемого дознавателем и следователем и профессионального правосознания следователя, а также факторы и существующие проблемы, влияющие на нарушение профессионального правосознания следователя при осуществлении следственных действий.

Ключевые слова: презумпция невиновности, правосознание, следовател, подозреваемый, обвиняемый.

Annotation. The article examines the relationship between the general provisions of the principle of the presumption of innocence of the accused by the inquiry officer and investigators and the investigator's professional legal awareness, as well as the factors and existing problems that affect the violation of the investigator's professional legal awareness during the implementation of investigative actions.

Keywords: presumption of innocence, legal awareness, investigator, suspect, accused.

Yangi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muqaddimasidayoq O‘zbekistonni insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etishni ko‘zlab, qonun ustuvorligi bilan boshqariladigan davlat deb e‘lon qildi va shu bilan butun jahon umuminsoniy va davlat-huquqiy qadriyatlarning alohida ahamiyati va ustuvorligini ta’kidladi.

Bosh Qomusimizning 30 dan ortiq moddalarini bevosita inson huquq va erkinliklariga bag‘ishlangan hamda Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining barcha prinsipial qoidalarini o‘zida mujassam etgan.

2023 yil 30 iyun kuniagi Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev tashabbusi bilan Oliy Majlis Qonunchilik palatasi tomonidan “O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi Konstitutsiyaviy qonuni bilan Konstitutsiyaning tegishli moddalaridagi tuzatishlarda ham “Miranda qoidasi”, “Xabeas korpus” instituti va boshqa inson huquqlari bilan bog‘liq masalalarni konstitutsiyaviy norma darajasida belgilab qo‘yilishi ham bejiz emas, albatta¹.

Sud-tergov faoliyatida fuqarolarning huquq va erkinliklariga rioya qilish, jinoyat protsessual va jinoyat-ijroiya qonunchiligini yanada takomillashtirish, qonun ustuvorligi, fuqarolarning qonun oldida tengligi, insonparvarlik, adolatlilik va aybsizlik prezumpsiyasi kabi konstitutsiyaviy prinsiplarni ro‘yobga chiqarish maqsadida 2017 yil 30 noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sud – tergov faoliyatida fuqarolarning huquq va erkinliklari kafolatlarini kuchaytirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5268-sonli Farmoni qabul qilindi. shu munosabat bilan aybsizlik prezumpsiyasi tamoyilini amalga oshirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xalqaro hamjamiyati tomonidan tan olingan aybsizlik prezumpsiyasi nafaqat rasmiy xarakterga ega bo‘lgan, balki davlatni huquqiy tartibga solishda alohida maqomga ega bo‘lgan jinoyat protsessining prinsipi sifatida qaraladi. Shaxsni asossiz ayblovlar va jinoiy ta’qiblardan himoya qilishni ta’minlashning eng muhim kafolatlaridan biri bo‘lgan aybsizlik prezumpsiyasi, yangi ijtimoiy huquqiy ongni

¹ <https://www.gazeta.uz/uz/2022/06/22/constitutional-reform/>

shakllantirishda richag rolini o'ynaydi. Aybsizlik prezumpsiyasi va uni amalda to'g'ri, samarali qo'llash masalasi har bir insonning hokimiyat va erkinlik holatidagi tushunchasi, yangi huquqiy ongning namoyon bo'lishi va rivojlanishi – qonun va davlat tomonidan himoya qilinadigan huquqiy ong bilan chambarchas bog'liq.

Dastlabki tergov jarayonida aybsizlik prezumpsiyasi prinsipiga rioya qilmaslik jinoyat sodir etganlikda gumon qilinuvchilar va ayblanuvchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzilishiga olib keladi, tergov organlari, prokuratura va sudning vakolatiga putur etkazadi, natijada ijtimoiy tarafkashlik, jamiyatda qonunga va davlatga nisbatan fuqarolar tomonidan ishonchsizlik bildiriladi.

Jinoyatlarni issiq izidan tez va to'liq ochish, jinoyat sodir qilgan shaxslarni aniqlash va ularning jinoiy qilmishlarini fosh qilish, qonunni to'g'ri qo'llanilishini ta'minlash, jinoyat sodir etgan har bir shaxsni adolatli jazolash, birorta ham begunoh odamni noqonuniy javobgarlikka tortmaslik – bularning barchasi jinoyat protsessining eng muhim vazifalari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 23-moddasida "Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi uning jinoyat sodir etishda aybdorligi qonunda nazarda tutilgan tartibda isbotlangunga va qonuniy kuchga kirgan sud hukmi bilan aniqlangunga qadar aybsiz hisoblanadi." deb belgilab qo'yilganligi ham bejiz emas, albatta.

Zero, aybsizlik prezumpsiyasiga ko'ra jinoyat-protsessual munosabatlarda ishtirok etuvchi shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini hisobga olmasdan amalga oshirish mumkin emas.

Ayni paytda, bizning davlatimiz jamoatchilik bilan aloqalarni tartibga soluvchi sifatida asosiy vazifasi, O'zbekistonning har bir fuqarosi jinoyat protsessi ishtirokchisiga bo'lgan taqdirda, unga hech qanday zarar etkazilmasligiga, uning ayblovlardan o'zini himoya qilish uchun qonuniy talablari dastlabki tergov paytida amalga oshirilishiga qat'iy ishonchga ega bo'lishi lozim.

Tom ma'noda, mamlakatimizning har bir fuqarosi uchun aybsizlik prezumpsiyasi, shaxs erkinligi, sha'ni va qadr-qimmatining muhim kafolati bo'lib

xizmat qilishi, har qanday ayblanuvchiga ayblovdan o'zini faol himoya qilish imkoniyatini yaratilishi shart.

Aybsizlik prezumpsiyasi tarixini tahlil qilish, ushbu prinsip haqida chinakam huquqiy davlatning asosiy qoidalaridan biri va jinoyat protsessini tashkil etish yo'nalishi sifatida gapirishga imkon beradi.

Albatta, aybsizlik prezumpsiyasining jamoat hayotidagi roli ushbu davlatda hukmronlik qilayotgan siyosiy rejimga bog'liqligini istisno qilib bo'lmaydi, bu uning chuqur ijtimoiy-siyosiy ildizlarini yana bir bor tasdiqlaydi. Aybsizlik prezumpsiyasi prinsipining o'ziga xosligi shundaki, u jinoyat protsessini o'zi rivojlanishining mahsuli emas, uning ichki muntazamligi; bu tamoyil XVIII asrdagi buyuk fransuz inqilobi davrida ijtimoiy-siyosiy g'oya sifatida paydo bo'ldi va jinoiy jarayonga nisbatan siyosiy munosabatdan kelib chiqdi. Shundan beri, aybsizlik prezumpsiyasi jamoatchilik bilan aloqalar amaliyotiga qat'iy singib, eng yuqori axloqiy va huquqiy qadriyat sifatida tan olindi, sababi mazkur masalaning tag zahirida inson manfaati va uning qadr qimmatini hamda shaxsiy dahlsizligi yotibdi.

Aybsizlik prezumpsiyasi jinoyat-protsessual institut sifatida dastlab 1789 yilda Fransiyada qabul qilingan "Inson va fuqarolik huquqlari Deklaratsiyasi"da shakllantirilgan, so'ngra esa 1948 yilda BMT tomonidan qabul qilingan "Inson huquqlari umumjaxon Deklaratsiyasida ham bu g'oya takomillashtirilgan².

Jamiyatda shaxsning manfaatlari birinchi o'rinda turishi kerakligi ko'rsatib o'tilgan. Biroq, hozirgi vaqtda davlatning mafkuraviy munosabati tobora kuchayib bormoqda, unga ko'ra jamoat manfaati har doim shaxs manfaatidan yuqori. Har yili O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksidagi sanksiyalar darajasi sezilarli oshirilmoqda, yangi o'zgartirishlar kiritilmoqda, tezkor tergov faoliyati tobora faollashmoqda, oqlovlarning ulushi sezilarli darajada ko'paymoqda.

So'nggi yillarda jinoiy-huquqiy siyosatning maqsadi inson huquqlarini himoya qilish emas, balki haqiqatni aniqlash va insonparvarlik prinsiplari o'rniga ko'proq jazoning muqarrarliligi prinsipiga ustunlik berilishi xususidagi fikrlar tobora ommalashmoqda.

² A.M.Larin "Aybsizlik prezumpsiyasi" 1982 yil -12 bet

Ammo, endilikda xalqaro gumanitar huquqning asosiy prinsipini tan olmaslik mumkin emas, sababi jamiyatning eng asosiy oliy qadriyati - bu inson, uning huquqlari va erkinliklari bo'lishi shubhasizdir, xolbuki O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mazkur norma o'z aksini topgan. Shu sababli ham O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga kiritilayotgan o'zgartishlarning birinchi yo'nalishi – inson, uning hayoti, erkinligi, qadr-qimmatini ulug'lash, dahlsiz huquq va manfaatlarni mustahkamlash deb nomlanishi ham bejiz emas³.

Aybsizlik prezumpsiyasining g'oyaviy asoslari dastlabki tergovni xolisona va har tomonlama, to'liq o'tkazishni, ayblanuvchining nafaqat ayblov, balki oqlov holatlarini aniqlashni talab etadi, ya'ni dastlabki tergovni bir yoqlamalik, xususan ayblov nuqtai nazari bilan amalga oshirish amaliyotidan voz kechish lozim bo'ladi. Shuning uchun, bizning fikrimizcha, aybsizlik prezumpsiyasining samarali, ijobiy amalga oshirilishi faqatgina huquqiy normalarga qarab emas, balki unga ijodiy yondoshgan holda ish yuritadigan shaxslar, xususan surishtiruvchi va tergovchilarning huquqiy ongini rivojlanish darajasiga ham bog'liq deb o'ylaymiz.

Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi kunga qadar jinoyat-protsessual nazariyasida asosiy e'tibor aybsizlik prezumpsiyasi tergovchi tomonidan ayblanuvchining aybiga ichki ishonchi bilan o'zaro bog'liqligiga qaratilgandi va jinoyat ishini tergov qilishda aybsizlik prezumpsiyasi tamoyilini qo'llashga tergovchining kasbiy huquqiy ongi darajasining ta'sirini aniqlashga bag'ishlangan deyarli hech qanday harakatlar yoki kompleks ilmiy tadqiqotlar o'tkazilmagan⁴.

Dastlabki tergov jarayonida tergovchilar jinoyat ishini oqlov nuqtai nazardan emas, aksincha ayblov nuqtai nazardan qarashi muammosi mavjudligi xech kimga sir emas. Haqiqat shundaki, har bir jinoyat ishida isbotlashning butun jarayoni ayblilik yo'nalishi bo'yicha davom etadi, tergovchilar uning aybsizligini aniqlashga qarab jinoyat ishini tugatishga harakat qilganda esa jamoatchilik fikridagi salbiy holat, ya'ni tergovchi muayyan bir manfaatdorlik evaziga shu yo'lni tutgan degan fikr kelib

³ <https://www.gazeta.uz/uz/2022/06/22/constitutional-reform/>

⁴ Gromov N.A. Dastlabki tergov organlari, prokuratura va sudlarning huquqni muhofaza qilish faoliyati. – M., 2000. – S. 121.

chiqadi deb uylaydi va shu sababli tergov amaliyotida imkon darajada jinoyat ishini sudga yuborish va har xil gap-so‘zlarga qolmaslik pozitsiyasida ish tutadi.

Jinoyat huquqi fanida shunday holat aniqlanganki, aybsizlik prezumpsiyasini amalga oshirishda va ayblov nuqtai nazardan qarashni bartaraf etishda dastlabki tergovni olib borayotgan shaxslarning kasbiy huquqiy ongi eng muhim rol o‘ynaydi. Huquqiy amaliyotning tabiati uning munosabati va mazmuniga bog‘liq.

Huquqiy ong o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi, u tashqi muhitdan, tizimdan, davlatning siyosiy va huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadi. Albatta, Yangi O‘zbekistonda Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud, Bosh prokuratura faoliyati ta’siri ostida professional huquqiy xabardorlik shakllanganligini e’tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi.

«Ko‘pchilik yaxshi biladi,- deb ta’kidladi Prezident, - ilgari qariyb 90 foiz jinoiy ishlar qayta tergovga yuborilar edi. Endilikda sudlar tomonidan jinoyat ishlarini qo‘shimcha tergovga qaytarish tartibi bekor qilindi. Bu esa sud va tergov organlarining haqiqatni aniqlash, shuningdek, qonuniy, asosli va adolatli qarorlar qabul qilish borasidagi mas’uliyatini oshirdi.

Biroq, jinoyat-protsessual amaliyot shuni ko‘rsatadiki, tergovchining jinoyat ishini tergov qilish paytida harakatlarining tabiati uning me’yoriy-huquqiy bazani bilishi bilan emas, balki uning kasbiy huquqiy ongi darajasi, qonuniylik va adolat tuyg‘usini rivojlantirish bilan belgilanadi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, tergovchining huquqiy ongida ijtimoiy-psixologik omil nuqtai nazaridan qonuniylik hissi huquqiy dunyoqarashning asl nusxasidir.

Ijtimoiy hodisa bo‘lib, tergovchining individual huquqiy ongi, albatta, jamoat xuquqiy ongi, atrofdagi huquqiy muhit va muayyan ijtimoiy tizimda rivojlangan amaliy faoliyat ta’siri ostida rivojlanadi. Shubhasiz, qonunlarni pisand qilmaslik, huquqiy savodsizlik, rasmiyatchilik va shaxsga kinoyaviy munosabatda bo‘lish kabi huquqiy ongning buzulishidan voz kechish lozim bo‘ladi.

Hozirgi vaqtda jinoyat ishlarni tergov qilayotgan surishtiruvchi va tergovchilarning kasbiy huquqiy ongini deformatsiyasi muammosi huquqshunos olimlar va psixologlarning diqqat-e’tiborini tortgan. Bundan tashqari, aynan

tergovchilarning kasbiy huquqiy ongining deformatsiyasi, bizning nuqtai nazarimizga ko'ra, jinoiy protsessni ayblov tarafkashlikni buzadi, bu ijtimoiy munosabatlarning ijobiy tartibga soluvchisi sifatida qonunni mensimaslikka va unga rioya qilmaslikka, shuningdek, insonning huquqlari va erkinliklarini tan olinmasligiga olib keladi.

Olib borilgan ilmiy tadqiqotlar va o'tkazilgan amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, kasbiy huquqiy ongning deformatsiyasi ustun bo'lgan joyda qonuning va inson huquqlarining qadsizlanishiga olib keladi. Huquqshunoslarning kasbiy huquqiy ongining buzilish to'g'ridan-to'g'ri insonlarning qadr-qimmatini poymol qilinishiga olib keladi va g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarning salbiy faollashuviga hissa qo'shadi.

Umuman, tergovchining shaxsi, professional huquqiy ong buzilishlari natijasida, ular tomonidan doimiy ravishda jinoyat sodir qilganlikda gumonlash fikrida bo'lishi, takabburlik, qo'pollik, ruhiy bosim o'tkazishi kabi salbiy xislatlari ko'rinishi bor, bundan tashqari ayrim tergovchilarni o'ziga bino qo'yishi, o'zini doim haq deb bilishi, tanqidni to'g'ri qabul qilmasligi, o'zining amaliy tajribasiga keragidan ortiq ishonishi kabi holatlar mavjud.

Ushbu holatni bartaraf etish uchun esa, albatta tergov organlari ishini soddalashtirish, jamoada ijobiy muhitni yaratish, belgilangan ish tartibidan chiqmaslik, tergovchilarning kasbiy huquqiy ongi darajasini oshirish bo'yicha ularni malakasini oshirish va o'z ustida mustaqil ishlashlariga sharoit yaratish, ayniqsa ustoz-shogird ana'nasini to'g'ri yo'lga qo'yish va davlat tomonidan tergovchilarni ijtimoiy, madaniy, ayniqsa moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash bo'yicha tegishli choralarini ko'rish zarurligini ko'rsatadi.

Ayrim olimlar ilmiy tadqiqot ishlarida tergovchilarning kasbiy huquqiy ongidagi buzilishlar muammolarini o'rgangan bo'lsalarda, ammo bevosita ichki ishlar organlari tergovchilarining kasbiy huquqiy ongidagi buzilishlarni kompleks ravishda ilmiy tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganish, uning tabiati va xususiyatlarini tahlil qilish bo'yicha tadqiqot ishlari amalga oshirilmagan va ushbu salbiy hodisaning sabablari etarlicha, batafsil o'rganib chiqilmagan.

Bu jiddiy ijtimoiy muammoning mexanizmi va shakllarini o'rganish amaliyot xodimlari uchun etarli darajada zaruriyat tug'dirmaydi, ular aksariyat hollarda belgilangan ish hajmini, jinoyat ishi soni bo'yicha ko'rsatkichlarga ishlash tendensiyasiga e'tiborni qaratish bilan cheklanadi. Ammo, ilmiy tadqiqotlar ob'ekti sifatida tergovchilarni kasbiy huquqiy ongidagi buzilishlarni keltirib chiqaruvchi barcha holatlarni o'rganish esa ilmiy jamoatchilik zimmasiga yuklatiladi.

Huquqiy ongning murakkab va ko'p qirrali hodisa sifatida buzilishi o'ziga har tomonlama yondashuvni talab qiladi, ya'ni yurisprudensiya nuqtai nazaridan bir vaqtning o'zida falsafiy, psixologik va sotsiologik asoslash bilan ilmiy tadqiqotning etarli usullaridan foydalangan holda o'rganadi.

Bizning fikrimizcha, O'zbekistonda tergovchilarning kasbiy huquqiy ongi buzilishining namoyon bo'lishidagi eng muhim shakllaridan biri qonunlarni bilmaslik yoki bila turib uni mensimaslik, ya'ni xodimlarda huquqiy nigilizm kayfiyatining ustunligi sabali qonuniylikni qadrsizlanishi, qonunlarni e'tiborsiz qoldirishda yoki ularning tartibga soluvchi ijtimoiy rolini kamsitishda ifodalangan huquqiy nigilizmni ta'kidlash kerak.

Shu bilan birga, psixologik darajasi bo'yicha ayrim protsessual qoidalar tergovchilar tomonidan birinchi va ikkinchi darajali deb baholanadi va maqsadga muvofiqlik prinsipi qonuniylik prinsipiga qarama qarshi chiqadi.

Huquqni muhofaza qilish organlari amaliyotida deformatsiyaning bu shakli huquqni muhofaza qilish organlarining qonunchilikka biroz zid bo'lgan o'zlarining "yozilmagan qonunlari"ga ega ekanligida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, tergovchilarning asosiy vazifalari fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish bo'lsada, ammo ayrim holatlarda tergovchilarning kasbiy huquqiy ongidagi buzilishlar natijasida fuqarolarning huquq va erkinliklarini e'tiborsiz qoldiradilar. Shunday qilib, jinoyat ishini professional darajada tergov qilish o'rniga, ayrim holatlarda jinoyat ishini shoshmashosharlik bilan, o'zlarining kasbiy mahoratlariga keragidan ortiq ishongan holda sudga yuborish natijasida fuqarolarning huquqlari va erkinliklari buzilish holatlarini uchrashi ham hech kimga sir emas.

Bundan tashqari, ba'zan jinoyat ishini tergov qilishning noqonuniy usullaridan foydalanish holatlarini uchrab turishi, natijada go'yoki tergovchilarga barcha narsa mumkinligi, qilgan xatosi uchun jazosiz qolish g'oyasiga va "xato qilish huquqiga" ega ekanligiga ishonishiga olib keladi. Tergovchilarning kasbiy huquqiy ongi deformatsiyasining barcha ko'rinishlari, albatta, davlatimizning butun ijtimoiy-huquqiy tizimiga katta zarar etkazadi, eng yomoni dastlabki tergov jarayonida fuqarolarning qonuniy huquq va erkinliklari buziladi va jinoyat protsessida ayblov nuqtai-nazardan qarash elementlarini rivojlantirish uchun zamin yaratadi, shuningdek har bir fuqaroning ongida mamlakatimizda qonun ustuvorligiga ishonchsizlikni uyg'otadi.

Xulosa sifatida shuni aytish lozimki, agarda tergovchilarni kasbiy huquqiy ongidagi buzilishlar o'z vaqtida barataraf etilmas ekan, bu nafaqat tergovchilarning ish samaradorligini pasayishiga yoki ularni jinoyat ishlarni sifatsiz tergov qilishiga ta'sir qilib qolmasdan, aksincha mazkur jinoyat protsessi ishtirokchilari bo'lgan fuqarolarning huquq va erkinliklarini poymol etilishiga, bu esa jamiyatda tergovchilarga nisbatan ishonchsizlik hissini ortishiga sabab bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konsititutsiyasi; Toshkent – 2023 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessal kodeksi. Toshkent – 2023 yil.
3. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. Toshkent – 2023 yil.
4. Ichki ishlar organlarining jinoyatlarni tergov qilish sohasidagi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 2017 yil 18 aprel kunidagi PQ-2898 – sonli qarori.
5. Gromov N.A. Dastlabki tergov organlari, prokuratura va sudlarning huquqni muhofaza qilish faoliyati. Moskva – 2000 yil.
6. A.M.Larin "Aybsizlik prezumsiyasi" Moskva – 1982 yil.
7. <https://stat.sud.uz> - internet tarmog'i.
8. <https://www.gazeta.uz> - internet tarmog'i.